

Seksualna permisivnost, egalitarnost i odgovornost: longitudinalno istraživanje seksualnosti u kasnoj adolescenciji, 1998–2003.

ALEKSANDAR ŠTULHOFER UDK 159.922.1-053.6

Filozofski fakultet, Zagreb 613.88

GORDAN ANTERIC Izvorni znanstveni rad

SASA ŠLOSAR Priljeno: 21. ožujka 2004.

U radu se nastoje ispitati promjene u stavovima o seksualnosti i seksualnom ponašanju mladih na prijelazu iz XX. u XXI. stoljeće. Riječ je poglavito o sociokulturnim promjenama koje se izražavaju rastom seksualnih sloboda i tolerancije prema različitim seksualnim izborima, izjednačavanjem spolova u seksualnim pravima, te povećanjem seksualne odgovornosti. Za empirijsko testiranje hipoteza autori koriste bazu podataka ostvarenu projektom Longitudinalno praćenje znanja o spolnosti, spolnog ponašanja i relevantnih stavova adolescenata. Uzorak obuhvaća bruoše Sveučilišta u Zagrebu, njih 1355 anketiranih 1998. i 537 anketiranih 2003. godine. Prema provedenim analizama, u razdoblju 1998.–2003. došlo je do smanjenja razina seksualne permisivnosti i seksualne pismenosti. Stupanj seksualne egalitarnosti, kao i seksualna odgovornost (mjerena učestalošću uporabe kontracepcije, osobito kondoma, i brojem seksualnih partnera), ostali su nepromijenjeni. Autori raspravljaju o specifičnom utjecaju retradicionalizacije na seksualnost mladih u Hrvatskoj.

Ključne riječi: SEKSUALNOST, ADOLESCENTI, STAVOVI, SEKSUALNA ODGOVORNOST, SEKSUALNA PERMISSIVNOST, SEKSUALNA EGALITARNOST, VJERNIČKA RETRADICIONALIZACIJA

U društvenim je znanostima uvriježen diskurs o promjeni, osobito kada je riječ o analizi suvremenosti.¹ Postindustrijsko društvo, postmoderno doba, umreženo društvo i refleksivna modernizacija samo su neke od sintagmi kojima se nastoje opisati specifičnosti i iznimni dinamizam modernih društava u posljednjih pedeset godina. Zahvaljujući krupnim sociokulturnim promjenama, osobito izraženim u sferi ljudskih prava, političke participacije i spolne ravnopravnosti (Inglehart, 1997; Fukuyama, 1999), te tehnolojskim inovacijama oslonjenima na digitalnu revoluciju, suvremenost se opisuje kao doba obilježano brzim ritmom promjena (Giddens, 1999).

Promjene se iskazuju i u *prostoru intimnosti*, unutar kojeg razlikujemo dimenziju seksualnog izražavanja i dimenziju intimnog povezivanja. Od sredine prošlog stoljeća, niz je krupnih promjena dramatično reformulirao način na koji doživljavamo seksualnost i brak. Kada je riječ o potonjem, institucija braka i obitelji postala je bitno krhkija no prije, poglavito zbog rastuće individualizacije razloga za stupanje u brak (Giddens, 1992), ali i razloga za ostanak u njemu (Lewis, 2001) Suvremeni naglasak na pricipima tzv. *čiste veze*, odnosno uzajamnom ispunjavanju osobnih simboličkih potreba, ne samo što bračnu vezu često zamjenjuje izvanbračnim oblicima zajedništva, već joj i propisuje rok trajanja – određen trenutkom u kojem bračni partneri više ne nalaze ispunjenje svojih simboličkih potreba.

Slične su promjene uočljive i unutar druge dimenzije. Seksualno izražavanje – pod čime ne podrazumijevamo samo seksualno ponašanje, već i stavove, vrijednosti, preferencije, te (seksualne) identitete i orijentacije – također bilježi sve veću diverzifikaciju, sve brojnije oblike alternativnih načina ekspresije i sve veće društveno prihvaćanje takvog razvoja. Suvremena su društva, drugim riječima, sve tolerantija prema seksualnim inovacijama i različitostima, bilo da je riječ o, danas već posve neupitnoj, predbračnoj seksualnoj aktivnosti, istospolnim vezama ili transeksualnim i transrodnim težnjama (McLaren, 1999; Halman, 1995; Schmidt, 1998; Sigusch, 2001). Taj proces rastućeg prihvaćanja društvenih promjena u seksualnom životu, ili barem rastuće snošljivosti prema dijelu njih, nazivamo *trendom seksualne permisivnosti*.

Trend permisivnosti nije ravnomjerno zastupljen u općoj populaciji. Kao što istraživanja pokazuju (Inglehart, 1997; Kontula i Haavio-Mannila, 1995; Štulhofer, 1999b), stupanj obrazovanja i, osobito, dob (odnosno pripadnost dobnoj kohorti) bitno utječu na razinu permisivnosti. Preciznije, mlade generacije iskazuju značajno veći stupanj seksualne permisivnosti od starijih generacija. Taj se nalaz može povezati kako s psihološkim obilježjima mlade dobi (veća fleksibilnost) tako i s ubrzavajućim tempom promjena koje potiču specifičnu (*“lessez-faire”*) prilagodbu sve manje predvidljivoj društvenoj okolini.

Kakve su moguće posljedice takve dinamike seksualne permisivnosti? S jedne strane nesumnjivo pozitivne, jer šire prostor seksualnih sloboda i tolerancije spram različitih izbora. Primjerice, godine 1973. između 74 i 83% zagrebačkih srednjoškolaca smatralo je kako je istospolna veza “neispravna” (Trenc i Beluhan, 1971); dvadeset i pet godina poslije, broj srednjoškolaca koji homoseksualnost smatra “neprihvatljivom” smanjio se na 43,6%.² Više seksualnih sloboda znači i veću otvorenost (više komunikacije), više informacija, te manje pritisaka na one čiji su seksualni izbori nestandardni – što povećava razinu seksualne obrazovanosti i zadovoljstva. S druge strane, pitanje je kako se rastuća permisivnost odražava na seksualnu odgovornost, odnosno kakve su njezine epidemiološke posljedice. Činjenica je da informiranost nije izravno povezana s odgovornim seksualnim ponašanjem, osobito kada je riječ o adolescentima (Ajduković i sur., 1991; Kirby, 1992; Štulhofer i sur., 2004). Jesu li u pravu oni koji tvrde da su posljedice popuštanja moralnih standarda – sve ranija seksualna inicijacija i sve rizičnije seksualno ponašanje? Je li to samo konzervativni pokušaj izazivanja moralne panike ili empirijski osvjешteni pokušaj zaštite reproduktivnog i seksualnog zdravlja?

Precizni i pouzdani odgovori na ta pitanja, na žalost, trenutno ne postoje. Razlog tome leži ponajprije u činjenici da u Hrvatskoj nije objavljen niti jedan empirijski utemeljen rad posvećen analizi trendova u području seksualnih vrijednosti. Imamo li u vidu kronični nedostatak longitudinalnih studija u domaćim društvenim znanostima, to nas ne bi trebalo čuditi.³

U ovome radu nastojimo odgovoriti na nekoliko pitanja. Prvo i središnje jest pitanje o postojanju trenda seksualne permisivnosti među mladima u razdoblju 1998–2003. godine. Premda porast seksualne permisivnosti smatramo globalnim trendom (Inglehart, 1997; Halman, 1995; Smith, 1990), pitanje je u kojoj su mjeri nedavna zbivanja u Hrvatskoj – poglavito rat i *proces retradicionalizacije*, zamjetan u jačanju društvene uloge Katoličke crkve⁴ i naglašavanju nacionalnog identiteta – utjecala na taj opći trend. Drugo važno pitanje na koje nastojimo odgovoriti glasi: uključuje li porast permisivnosti i rastuće prihvaćanje

seksualne ravnopravnosti spolova? Moguće je, naime, da rast seksualnih sloboda nije spolno egalitaran, to jest da, zahvaljujući tzv. dvostrukom standardu, favorizira muškarce.

Naposlijetku, u nastavku teksta istražujemo i dinamiku odgovornog seksualnog ponašanja u istom razdoblju, te postojanje veze između permisivnih vrijednosti i (ne)odgovornog ponašanja. Na taj način želimo pridonijeti boljem razumijevanju epidemioloških obilježja seksualnosti u kasnoj adolescenciji.

Hipoteze

(H1) Hipoteza o seksualnoj permisivnosti

Suvremenu globalnu kulturu obilježava trend seksualne permisivnosti. Utjecaj tradicionalnih normi, temeljenih na crkvenom nauku i religijskom moralu, na stavove o seksualnosti kontinuirano slabi. Trend seksualne permisivnosti iskazuje se kroz rast tolerancije prema seksualnim manjinama, adolescentskoj i predbračnoj seksualnosti, seksualnom eksperimentiranju, pornografiji i seksualnom radu, kroz sve veću prisutnost seksualnosti u masovnim medijima, ali i kroz sve veću otvorenost, to jest spremnost na razgovor o vlastitoj seksualnosti. Taj proces započinje tzv. seksualnom revolucijom tijekom 60-ih godina (McLaren, 1999; Smith, 1990), a najviše utjecaja ima na ponašanje mladih generacija (Schmidt i sur., 1994). Imajući u vidu specifične promjene u Hrvatskoj (Štulhofer, 1999a), iskazane kroz sve veće prihvaćanje predbračne seksualnosti, seksualnih istraživanja adolescenata i, čini se, rast tolerancije prema seksualnim manjinama, trend permisivnosti zamjetan je i u hrvatskom društvu, osobito u populaciji mladih.

Prva hipoteza uključuje sljedeća empirijska očekivanja:

H1.1) Razdoblje 1998–2003. obilježava porast netradicionalnih, permisivnih, vrijednosti vezanih uz ljudsku seksualnost;

H1.2) Razdoblje 1998–2003. obilježava veća otvorenost, odnosno povećana učestalost komunikacije o seksualnosti, kako među partnerima, tako i prijateljima.

(H2) Hipoteza o seksualnoj egalitarnosti

Hipoteza o seksualnoj egalitarnosti usko je povezana s prethodnom hipotezom. Kako tradicionalne vrijednosti uključuju i rigidnu podjelu spolnih uloga, njihovo nestajanje otvara prostor spolnoj ravnopravnosti. Jedan od zaključaka studije o seksualnim promjenama u životu njemačkih studenata u posljednjih četrdesetak godina (Schmidt et al., 1994; 1998) jest i onaj o nestajanju uvriježenih spolnih razlika u seksualnom ponašanju. Uspostavljanje seksualne jednakosti spolova jedan je od ključnih argumenata za tezu o mrvljenju granica među spolnim ulogama. Smatrajući je dijelom globalne kulture (Inglehart, 1997; Halman, 1995; Giddens, 1992; Sigusch, 2001), pretpostavljamo da je seksualna egalitarnost sve prisutnija i u hrvatskom društvu.

Iz ove hipoteze proizlaze sljedeća očekivanja:

H2.1) U razdoblju 1998–2003. bit će primjetan porast seksualne egalitarnosti, izražen u stavovima;

H2.2) U razdoblju 1998–2003. bit će primjetan porast seksualne egalitarnosti, izražen smanjivanjem spolnih razlika u seksualnom ponašanju.

(H3) Hipoteza o seksualnoj odgovornosti

Suvremena otvorenost medija spram seksualnih tema i sveprisutnost seksualnih sadržaja u suvremenoj kulturi potiču bolju informiranost. Argument za tu tezu nalazimo, primjerice, u praksi seksualne terapije u kojoj se tzv. jednostavni slučajevi, takvi u kojima je klijentima dovoljno pružiti temeljne informacije o seksualnom funkcioniranju, više ne pojavljuju (Rosen i Leiblum, 1995). Povećanje informiranosti (o načinima zaštite od neželjene trudnoće, te rizicima spolno prenosivih infekcija (SPI), uključujući i HIV/AIDS), utječe na odgovorno ponašanje, odnosno povećava spremnost na korištenje kondoma i potiče njihovu rašireniju i češću uporabu. No, bilo bi pogrešno misliti da je ta veza izravna (Ajduković i sur., 1991.; Štulhofer i sur., 1999; Kirby, 1992). Pozitivan učinak informiranosti na odgovorno ponašanje u pravilu se iskazuje kroz povećanu percepciju osobnog rizika (Johnson i sur., 2001).

Treća hipoteza obuhvaća sljedeća očekivanja:

H3.1) Razdoblje 1998–2003. obilježava porast temeljne informiranosti o SPI i načinima zaštite;

H3.2) Razdoblje 1998–2003. obilježava porast percepcije osobnog rizika zaraze spolno prenosivim infekcijama i HIV/AIDS-om;

H3.3) Razdoblje 1998–2003. obilježava rast prihvaćanja uporabe kondoma, te veća raširenost i učestalost uporabe kondoma;

H3.4) Promatrano razdoblje obilježava porast učestalosti uporabe kontracepcijskih sredstava i smanjenje broja seksualnih partnera.

Uzorak

Istraživanje *Longitudinalno praćenje znanja o spolnosti, spolnog ponašanja i relevantnih stavova adolescenata* pokrenuto je u cilju sustavne analize promjena vezanih uz seksualnost mladih i formiranja odgovarajuće baze podataka. Prednost takva ispitivanja, koje se u određenim vremenskim razmacima (u našem slučaju, svakih pet godina) ponavlja na istoj populaciji, *brucošima*⁵, jest u mogućnosti analize trendova. Upravo su takve analize, kao što pokazuju inozemna iskustva (***, 2002), preduvjet djelotvorne zaštite seksualnog i reproduktivnog zdravlja.

Nakon izrade prve verzije upitnika, projekt je u proljeće 1998. godine započeo pilot istraživanjem provedenim na gotovo pet stotina maturanata u šest hrvatskih gradova. Nakon analiza i dorade upitnika, prvi val istraživanja otpočeo je krajem studenog iste godine na uzorku brucoša Sveučilišta u Zagrebu. Predviđeni uzorak bio je 1300 ispitanika ili 8% ukupne populacije upisanih na prvu godinu studija. Uzorak je bio slučajan, ali stratificiran po fakultetu i spolu (omjer upisanih na svaki pojedini fakultet). Premda je u prvotnom nacrtu istraživanja predviđeno individualno anketiranje u Studentskoj poliklinici, tijekom sistematskog pregleda, promjene u sustavu rada te institucije dovele su do promjene plana. Prikupljanje je podataka, stoga, izvedeno standardnim skupnim anketiranjem na matičnim fakultetima, pri čemu smo vodili računa o prostoru privatnosti (prostorni raspored studenata).

Drugi val istraživanja iniciran je 2003. godine. U odnosu na verziju primijenjenu u prvom valu istraživanja, upitnik korišten u drugom valu razlikuje se otprilike u 10 posto pitanja. Izbačena su nedovoljno diskriminativna pitanja, ali i pitanja koja se tijekom

ranijih obrada nisu pokazala podobnim za izradu složenih indikatora. Prikupljanje podataka izvršeno je krajem 2004. godine na svim fakultetima Sveučilišta u Zagrebu, koji se nalaze u Zagrebu. Anketiranje je izvršeno na predavanjima, pri čemu se striktno poštivao prostor privatnosti (studenti su ponekad bili podijeljeni u dvije podskupine, koje su anketirane jedna nakon druge). Drugi val istraživanja obuhvatio je 5% ukupne populacije novoupisanih studenata Sveučilišta u Zagrebu. Ostale karakteristike uzorka identične su uzorku iz 1998. U odnosu na populacijski parametar, spolna struktura uzorka odstupa za 1 posto.⁶ *Tablica 1* prikazuje sociodemografske karakteristike ispitanika.

Tablica 1. Sociodemografska obilježja ispitanika

	1998.	2003.
<i>Broj ispitanika</i>	1355	537
studentice (%)	639 (47.2)	284 (52.9)
studenti (%)	716 (52.8)	253 (47.1)
<i>Prosječna dob (st. dev.):</i>		
studentice	18.59 (0.81)	18.86 (0.92)
studenti	18.76 (0.85)	18.91 (0.83)
<i>Mjesto u kojem je ispitanik proveo najveći dio života</i>		
selo	11.9	15.7
manje mjesto	12.8	16.3
grad	28.7	25.7
veliki grad	6.8	6.8
Zagreb	39.8	35.5
<i>Obrazovanje oca (%)</i>		
osnovno	48	5.2
srednje	43.2	49.3
više i visoko	52.0	45.3
<i>Obrazovanje majke (%)</i>		
osnovno	8.5	7.4
srednje	49.4	51.8
više i visoko	41.9	40.8
<i>Materijalni status obitelji (%)</i>		
lošiji od prosjeka	4.4	4.0
prosječan	80.4	80.5
bolji od prosjeka	15.2	15.5
<i>Završena srednja škola (%)</i>		
gimnazija	62.9	69.1
umjetnička	1.9	0.6
tehnička (četverogodišnja)	33.5	27.9
tehnička (trogodišnja)	1	0.2
obrtička ili industrijska	1.5	2.0
<i>Vjera u Boga (%)</i>		
nevažna	20.7	24.2
niti nevažna, ni važna	20.8	19.7
važna	58.5	56.1

Premda naši rezultati reprezentiraju isključivo populaciju novoupisanih studenata Sveučilišta u Zagrebu i ne mogu se generalizirati na širu populaciju, činjenica da je studentska populacija “elitna”, to jest obrazovanija, informiranija i po socijalnom podrijetlu (kulturni kapital) privilegiranija od svojih vršnjaka, omogućuje da se rezultati naših ispitanika uzmu *gornjom granicom* prihvaćanja ispitivanih socioseksualnih promjena.

Instrumenti

U obradama koje slijede korišteni su sljedeći instrumenti:

Indeks seksualne permisivnosti obuhvaća 9 varijabli visoko saturiranih (iznad 0.45) na istom faktoru. Riječ je o odnosu prema homoseksualnom seksu, adolescentskoj seksualnoj aktivnosti, zabrani prostitucije, masturbaciji, otvorenom razgovoru o spolnosti, interesu za pornografiju, uživanju kao temeljnoj dimenziji seksualnosti, prokreaciji kao smislu seksualnosti i religiji kao najboljem vodiču u pitanjima seksualnosti. Pouzdanost indeksa zadovoljavajuća je ($\alpha = .76$, odnosno $.77$). Teorijski raspon vrijednosti jest 1–5, pri čemu manji rezultat označava veću permisivnost.

Indeks prihvaćanja uporabe kondoma obuhvaća 5 varijabli (“Uporaba kondoma /prezervativa/ smanjuje uživanje”; “Uporaba kondoma ne mora narušiti spontanost”; “S novim se partnerom/partnericom ne treba upustiti u seksualni odnos ne pristane li na korištenje kondoma”; “Uporabu kondoma predlažu samo oni koji često mijenjaju partnere” i “Uporaba kondoma znak je nepovjerenja prema partneru”) koje mjere odnos ispitanika prema korištenju te specifične metode zaštite. Kao i u slučaju varijabli koje tvore indeks permisivnosti, slaganje s tvrdnjama ispitanici su iskazivali na skali s pet stupnjeva (od “uopće se ne slažem” do “u potpunosti se slažem”). Pouzdanost indeksa skromna je ($\alpha = .57$, odnosno $.61$). Teorijski raspon vrijednosti jest 1–5, pri čemu manji rezultat označava snažnije prihvaćanje.

Indeks seksualne pismenosti okuplja odgovore na 9 pitanja kojima se nastoji ispitati temeljna informiranost ispitanika o ljudskoj seksualnosti. Riječ je o pitanjima s višestrukim odgovorima (4 po pitanju), kod kojih netočan odgovor sugerira rizik za seksualno i reproduktivno zdravlje ispitanika.⁷ Kako je riječ o binarnim varijablama (1 = točan odgovor, 0 = netočan odgovor), teorijski je raspon vrijednosti 0–9. Veći rezultat svjedoči o većoj informiranosti.

Kao indikator intimne komunikacije koristili smo dvije varijable koje mjere učestalost intimne komunikacije među prijateljima i partnerima. U oba je slučaja riječ o skali s 4 stupnja, pri čemu 0 označava da ispitanik nikada ne razgovara s prijateljima/partnerom "o stvarima vezanim uz seksualnost i vlastiti seksualni život", a 3 da je ta komunikacija česta. Indikator seksualnog zadovoljstva ("Koliko ste zadovoljni dosadašnjim seksualnim životom") uključuje skalu s pet stupnjeva, od "izrazito nezadovoljan" do "izrazito zadovoljan". Indikator uključuje samo koitalno aktivne ispitanike.

Indikator zadovoljstva prvim seksualnim odnosom jest skala s pet stupnjeva, na kojoj se izrazito nezadovoljstvo izražavalo vrijednošću 1, a izrazito zadovoljstvo vrijednošću 5.

Za indikator procjene osobnog rizika zaraze SPI uzeli smo dvije varijable koje na skali s pet stupnjeva (od 1 = "rizik je zanemariv", do 5 = "rizik je vrlo velik") mjere ispitanikovu procjenu mogućnosti zaraze spolno prenosivim bolestima. Prvo pitanje odnosilo se na rizik HIV/AIDS zaraze, a drugo na ostale SPI.

Kao indikator seksualne egalitarnosti koristili smo sljedeće dvije varijable: "Prvenstveno je žena ta koja treba voditi brigu o kontracepciji" (neslaganje iskazuje prihvaćanje seksualne egalitarnosti) i "Za muškarce i žene moraju vrijediti ista pravila seksualnog ponašanja". Odgovori su bilježeni na skali s pet stupnjeva, od "uopće se ne slažem" do "u potpunosti se slažem". Zbog višedimenzionalne distribucije rezultata, varijable su rekodirane u tri kategorije: 1 = neslaganje, 2 = neodlučnost, 3 = slaganje.

Broj seksualnih partnera mjereno je pitanjem "Koliko ste seksualnih partnera/partnerica imali do sada?" Varijabla je rekodirana u četiri kategorije: 1 = 1 partner/partnerica, 2 = 2 part., 3 = 3 part., 4 = 4 ili više part.

Iskustvo seksualne avanture, tzv. "seks za jednu noć", mjereno je dihotomnom varijablom (0 = ispitanik nije imao takvo iskustvo, 1 = ispitanik je imao takvo iskustvo).

Veličina naselja u kojem je ispitanik/ispitanica proveo/provela "najveći dio života" obuhvaća pet kategorija (selo, manje mjesto, grad, veliki grad, Zagreb). Zbog nedovoljna broja odgovora u kategoriji veliki grad, varijabla je prije multivarijantnih analiza rekodirana u četiri kategorije: selo, manje mjesto, grad i velegrad (Zagreb).

Kao indikator vjerskog odgoja korišteno je sljedeće pitanje: "Jesu li vas u obitelji odgajali u vjerskom duhu?". Nakon što su dodatne analize pokazale da između onih koji su odgovorili da nisu odgajani u vjerskom duhu i onih koji su odgovorili da su "samo formalno" odgajani tako, nema razlike na nizu pokazatelja⁸, varijabla je dihotomizirana (0 = odgojeni u sekularnom duhu ili samo formalno religiozno; 1 = dosljedno odgojeni u vjerskom duhu).

Kao indikator retradicalizacije korištena je samoprocjena utjecaja vjeronauka na seksualno ponašanje, mjerena skalom s pet stupnjeva, zbog bimodalne distribucije rekodirana u tri kategorije: 1 = nema utjecaja ili malen utjecaj, 2 = niti malen, ni velik utjecaj, 3 = srednje velik ili velik utjecaj.

Učestalost uporabe kontracepcije mjerena je na skali sa šest stupnjeva (od "nikada" do "uvijek"). Zbog višedimenzionalne distribucije odgovora, varijabla je rekodirana u tri kategorije: 1 = nikada i rijetko, 2 = ponekad, 3 = često ili uvijek.

Rezultati

H1.1. Prema hipotezi o trendu seksualne permisivnosti, očekujemo porast netradicionalnih, permisivnih vrijednosti. Testiranje značajnosti razlike u stavovima 1998–2003. ukazalo je na njezinu statističku vjerodostojnost ($t = -2.67$, $DF = 1715$, $p < .01$), no smjer promjene je suprotan očekivanju. Drugim riječima, utvrđeno je kako ispitanici u drugome valu iskazuju nešto nižu razinu permisivnosti (2.59) nego oni u prvome valu (2.48), što vrijedi za oba spola.

H1.2. Je li trend seksualne permisivnosti opažljiv i u komunikaciji o seksualnosti? Kada je riječ o razgovorima s prijateljima, rezultati potvrđuju očekivanje o povećanoj učestalosti ($t = -4.33$, $DF = 1863$, $p < .01$) i to u oba spola ($p < .01$). U pet godina, postotak studenata koji su izjavili da često razgovaraju s prijateljima o spolnosti povećao se za 10% (31% u 1998). Među studenticama je porast nešto manji: s 53,9% na 59,9%. Kada je riječ o drugom indikatoru, komunikaciji s partnerom, razlika ne doseže statističku značajnost ($p < 0.98$).⁹ Permisivnost je neizravno mjerena i normativnim stavom o važnosti otvorene komunikacije o seksualnosti. Premda nema razlike u njegovu prihvaćanju 1998. i 2003. godine, valja naglasiti da je ono u obje točke vrlo visoko (4.56 1998. i 4.51 2003.)¹⁰.

H2.1. Prema hipotezi o porastu seksualne egalitarnosti, očekujemo veće vrijednosti na dvama indikatorima u 2003. godini. Riječ je o sljedećim tvrdnjama: "Prvenstveno je žena ta koja treba voditi brigu o kontracepciji" i "Za muškarce i žene moraju vrijediti ista pravila seksualnog ponašanja". Statistički značajna razlika između dva mjerenja utvrđena je isključivo na drugom indikatoru ($\chi^2 = 6.6$, $df = 2$, $p < .05$). Smjer promjene potvrđuje očekivanje: u odnosu na 1998, 2003. godine više se ispitanika složilo s tvrdnjom o važnosti istih seksualnih pravila za žene i muškarce (usp. tablicu 2).

Tablica 2. Slaganje s tvrdnjom "Za muškarce i žene moraju vrijediti ista pravila seksualnog ponašanja"

	1998. / 2003.	1998. / 2003.
	Studentice (%)	Studenti (%)
Ne slažem se	6.2 / 4.3	12.0 / 7.5
Niti se ne slažem, niti se slažem	5.9 / 3.9	9.8 / 11.1
Slažem se	87.9 / 91.8	78.2 / 81.3

H2.2. Osim na razini stavova, tezu o rastu seksualne egalitarnosti testirali smo i analizom seksualnog ponašanja ispitanika. Logika je sljedeća: ustanovimo li smanjivanje spolnih razlika u seksualnom ponašanju (dobi pri seksualnoj inicijaciji, broju partnera i seksualnim avanturama) tijekom razdoblja 1998–2003, zaključit ćemo da se seksualna ravnopravnost povećala. Kao što pokazuju rezultati prikazani u tablici 3, niti na jednom od tri bihevioralna indikatora nije zabilježeno nestajanje razlika u seksualnom ponašanju studentica i studenata (usp. tablicu 3). Ipak, na dva (dob seksualne inicijacije i broj seksualnih partnera) možemo zapaziti male pomake u smjeru smanjivanja razlika.

Tablica 3. Bihevioralni indikatori seksualne egalitarnosti, prema spolu

1998.		2003.	
Studentice	Studenti	Studentice	Studenti

Prosječna dob pri prvom seks. odnosu	17,07	16,69	17,17	16,81
	t = 3.74, DF = 763, p<.001		t = 2.35, DF = 316, p<.05	
Broj seks. partnera				
1	50,8%	29,3%	50,6%	39,9%
2	24,8%	22,9%	23,8%	20,3%
3	15%	16,8%	13,1%	13,1%
4 i više	9,5%	31%	12,5%	26,8%
	$\chi^2 = 61.52, DF = 3, p<.001$		$\chi^2 = 10.63, DF = 3, p<.05$	
S iskustvom seksualne avanture ("seks za jednu noć")	32,3%	60,9%	29%	56,5%
	$\chi^2 = 59.79, DF = 1, p<.001$		$\chi^2 = 23.81, DF = 1, p<.001$	

H3.1. Je li u razdoblju 1998–2003. došlo do porasta informiranosti o ljudskoj spolnosti među novoupisanim studentima Sveučilišta u Zagrebu? Jesu li, drugim riječima, današnji bruceši *seksualno pismeniji* od prijašnjih generacija. Provedena analiza potvrđuje promjenu u razini informiranosti, no u smjeru suprotnu od očekivanog. Seksualna se pismenost, naime, smanjila, a ne povećala ($t = 4.97, DF = 1605, p<.001$). Ovdje je važno napomenuti kako se opažena promjena ne odnosi na infomiranost o seksualnim rizicima. Na podskali indeksa seksualne pismenosti, koja uključuje pet varijabli vezanih uz rizike neželjene trudnoće i SPI, razlika između dva mjerenja nije statistički vjerodostojna.

H3.2. Kada je riječ o dinamici percepcije osobnog rizika zaraze SPI, testiranje pruža djelomičnu potvrdu očekivanja. Statistički značajan porast potvrđen je u slučaju rizika HIV/AIDS zaraze ($t = 4.79, DF = 1225.75, p<.001$), no ne i u slučaju rizika zaraze ostalim SPI.¹¹ Realno gledajući, nalaz je paradoksalan, jer su mladi u Hrvatskoj daleko izloženiji riziku zaraze tzv. novim SPI (*chlamydia trachomatis* i humani papilomski virusi) nego HIV-om. Po svemu sudeći, riječ je o većoj medijskoj prisutnosti HIV/AIDS-a, kao i njegovoj većoj zastupljenosti u sporadičnim oblicima školske seksualne edukacije (usp. program *Memoaids* Klinike za reproduktivno zdravlje Klinike za dječje bolesti Zagreb).

H3.3. Protivno očekivanju, u razdoblju 1998–2003. nije došlo do promjene u stavu spram uporabe kondoma.¹² Ispitanici i dalje izražavaju umjereno pozitivan stav (2.14). S obzirom na taj i prethodni nalaz, ne iznenađuje da tijekom razdoblja 1998–2003. nismo ustanovili porast raširenosti, niti povećanje konzistentnosti, uporabe kondoma. U oba mjerenja, 86% ispitanika navodi kondom kao najčešće sredstvo zaštite, a 49% ispitanika iskazuje redovito korištenje kondoma. No, o porastu je uporabe ipak moguće govoriti, premda isključivo u kontekstu koitalne inicijacije. Kao što *tablica 4* pokazuje, postotak ispitanika koji su koristili kondom pri prvom seksualnom odnosu 2003. godine, jest za gotovo 10% veći no pet godina ranije, što je osjetan i statistički vjerodostojan porast ($\chi^2 = 8.54, DF = 2; \phi = .09; p<.01$).

H3.4. U razdoblju između dva mjerenja nije došlo ni do promjene u učestalosti korištenja kontracepcije ($p>0.9$), niti do promjene u broju seksualnih partnera ($p>0.24$).

Tablica 4. Uporaba kondoma pri prvom seksualnom odnosu

	DA	NE
1998.	421 (55,5%)	338 (44,5%)
2003.	207 (65,1%)	111 (34,9%)

Rasprava

Premda su, gledajući u cjelini, rezultati proturječni, činjenica je da je u 2003. zabilježena *niža* razina permisivnosti nego pet godina prije, što je nalaz suprotan očekivanom. Kako to protumačiti? Prva je mogućnost da postoji sustavna razlika u strukturi dva uzorka. Kao što *tablica 1* pokazuje, broj ispitanika koji su najveći dio života proveli u manjim sredinama u prvom je mjerenju manji no u drugom. Razlika je statistički značajna ($\chi^2 = 10.45, DF = 4, p<.05$). Imajući u vidu razlike u dostupnosti informacija, kulturnoj svakidašnjici i stupnju religioznosti između manjih i većih sredina, opažena bi razlika u permisivnosti mogla biti posljedica različitog podrijetla ispitanika 1998. i 2003. godine.

Nalaz o negativnom odnosu između veličine naselja i raširenosti odgoja u vjerskom duhu (usp. *tablicu 5*) objašnjava porast broja ispitanika koji su odrasli u obiteljima u kojima su se vjerska načela dosljedno provodila. Takvih je 1998. godine bilo 25,9%, a pet godina poslije 31,4% ($\chi^2 = 5.89, p<.05$). No, znači li to da je zabilježeni pad permisivnosti isključiva posljedica "šuma" pri uzorkovanju? Odgovor je negativan. Postoji, naime, mogućnost da je religioznost općenito porasla, poglavito kroz vjersku nastavu u školama. Za razliku od prvog, to tumačenje počiva na tezi o porastu religioznosti i vjere među mladima, koja je nedavno empirijski potvrđena (Marinović Jerolimov, 2002; Radin, 2002). No, podrazumijeva li takva retradicionalizacija i utjecaj na seksualnost mladih? To tek treba pokazati.

Tablica 5. Odnos između veličine naselja i vjerskog odgoja u obitelji (1998. i 2003. zajedno)

	Vjerski odgoj	
	Ne / samo formalno (%)	Da (%)
Selo	60	40
Mjesto	67,2	32,8
Grad	75,4	24,6
Veliki grad	82,7	17,3
Zagreb	74,9	25,1
	$\chi^2 = 33.33, DF = 4, p<.001$	

Kako bismo ispitili te dvije nepoznanice, utjecaj strukture uzorka i utjecaj vjermičke retradicionalizacije, testirali smo linearni model s dva glavna efekta (vjerski odgoj u obitelji i utjecaj vjeronauka) i kovarijatom (veličina mjesta). *Tablica 6* prikazuje rezultate provedene ANCOVE. Uočavamo da veličina mjesta u kojem je ispitanik/ispitanica proveo/provela najveći dio života

nema utjecaja na permisivnost u 2003. godini. To upućuje na zaključak da se smanjivanje permisivnosti ne može pripisati strukturi uzorka. S druge strane, u promatranom razdoblju raste utjecaj vjeronauka na permisivnost (usp. vrijednosti $\text{Eta}_{\text{part}}^2$), dok je utjecaj vjerskog odgoja stabilan. Ti nalazi podupiru tezu o utjecaju vjermičke retradicionalizacije.

Tablica 6. Utjecaj veličine mjesta, vjeronauka i vjerskog odgoja u obitelji na seksualnu permisivnost (ANCOVA)

	1998.		2003.	
	F	$\text{Eta}_{\text{part}}^2$	F	$\text{Eta}_{\text{part}}^2$
<i>Glavni efekti</i>				
vjerski odgoj	58.39*	.05	22.15*	.04
vjeronauk	127.47*	.18	60.51*	.20
interakcija	1.35		.1	
<i>Kovarijati</i>				
mjesto	42.64*	.04	18.68	
	$R^2 = .37$		$R^2 = .33$	

* $p < .001$

Mehanizam djelovanja retradicionalizacije na dinamiku seksualne permisivnosti nije intuitivan. Protivno onome što bi se moglo pomisliti, nije riječ o širenju utjecaja vjeronauka među mladima.¹³ Naše analize ukazuju na kombinaciju porasta broja ispitanika odgojenih u vjerskom duhu i intenziviranja utjecaja vjerske nastave na seksualne stavove onih koji vjeronauk smatraju osobno važnim.¹⁴ Drugim riječima, vjermička je retradicionalizacija vrlo specifičan proces, barem kada je riječ o seksualnosti mladih. Utvrđivanje dinamike seksualne odgovornosti od iznimne je važnosti kako za konceptualizaciju sustavne seksualne edukacije, tako i izradu edukacijskih materijala. Nalazi o smanjenju permisivnosti i nižoj razini znanja o seksualnosti u 2003. godini značajni su iz dva razloga. Prvi je taj da permisivnije ispitanike obilježava veća seksualna pismenost (1998: $r = -.29$, $p < .001$; 2003: $r = -.22$, $p < .001$) i pozitivniji stav prema korištenju kondoma (1998: $r = .18$, $p < .001$; 2003: $r = .19$, $p < .001$), ali i veća učestalost korištenja kontracepcije (1998: $\rho = -.10$, $p < .01$).¹⁵ Drugi je razlog činjenica da provedene analize ukazuju na negativan odnos između seksualne pismenosti s jedne, te religijskog odgoja u obitelji (1998: $t = 4.93$, $DF = 1065$, $p < .001$; 2003: $t = 2.71$, $DF = 531$, $p < .01$) i utjecaja vjeronauka s druge strane (1998: $\rho = -.17$, $p < .01$; 2003: $\rho = -.15$, $p < .01$). Ispitanike koji su odgojeni u obiteljima koje dosljedno provode vjerska načela, kao i one koji ističu velik utjecaj vjeronauka ne njihov seksualni život, obilježava slabije poznavanje temeljenih činjenica o seksualnosti.¹⁶

Činjenicu da u razdoblju 1998.–2003. nismo zabilježili rast učestalosti korištenja kontracepcije, povećanje konzistentnosti uporabe kondoma, niti smanjivanje broja seksualnih partnera valja promotriti u kontekstu dinamike SPI u studentskoj populaciji. Dok je 1998. godine “zdravstvene probleme uzrokovane seksualnom aktivnošću” iskazalo 7,8% ispitanika, pet godina kasnije njihov se broj povećao za više od 30% (11%). Podatak da su svaka sedma seksualno aktivna studentica i svaki dvanaesti student imali problema sa seksualnim zdravljem upućuje na kroničan nedostatak sustavnih i djelotvornih programa seksualne edukacije. Činjenica da je tek početkom 2004. godine u Zavodu za unaprjeđenje školstva оформljena komisija za izradu prijedloga programa *Odgoja za zdravlje i kvalitetan život*, koji bi trebao uključivati i seksualnu edukaciju, otkriva dugotrajnu zapostavljenost problematike seksualnog i reproduktivnog zdravlja adolescenata unutar prosvjetnog sustava.

Zaključak

U radu smo ispitivali razinu seksualne permisivnosti i seksualne egalitarnosti, te raširenost seksualne odgovornosti među studentima zagrebačkog sveučilišta u dvije vremenske točke, 1998. i 2003. godine. Provedene su analize ukazale na značajne promjene u dvije od tri promatrane dimenzije.

Analizirajući pad prihvaćanja seksualne permisivnosti, razmotrili smo tezu o utjecaju retradicionalizacije hrvatskog društva u prošlom desetljeću, izraženu poglavito kroz povećanje religioznosti (Radin, 2002; Marinović Uzelac, 2002). Provedene su analize ukazale na specifično djelovanje *vjermičke retradicionalizacije*, poglavito kroz porast broja mladih odgojenih u vjerskom duhu i intenziviranje utjecaja vjeronauka na stavove o seksualnosti onih koji vjersku nastavu smatraju moralnim orijentirom. Razina seksualne egalitarnosti, odnosno prihvaćanja jednakih seksualnih prava za žene i muškarce, ostala je nepromijenjena. Premda smo na jednom od dva indikatora zamijetili određeni porast prihvaćanja ideje jednakosti seksualnih prava žena i muškaraca, razlike u seksualnom ponašanju ostale su jasne i nepromijenjene.

Kada je riječ o trećoj dimenziji, seksualnoj odgovornosti, razlike u ponašanju uočene su isključivo u korištenju kondoma pri prvom odnosu¹⁷. Nakon seksualne inicijacije, razlike u uporabi kontracepcijskih sredstava i metoda nestaju. U tom je kontekstu zabrinjavajuć pad znanja o temeljnim aspektima ljudske seksualnosti (tzv. *seksualna pismenost*). U oba mjerenja, znanje je negativno povezano s utjecajem vjeronauka i obiteljskim vjerskim odgojem.

Zanimljivo je da u promatranom razdoblju nije došlo do promjene u razini seksualnog zadovoljstva seksualno aktivnih studentica i studenata. Kada je riječ o retrospektivnom *zadovoljstvu prvim odnosom*, studenti iskazuju veće zadovoljstvo (1998: $p < .01$; 2003: $p < .01$). Do sličnog su zaključka došli i autori nedavno provedenog slovenskog istraživanja (Bernik i Hlebec, 2001), koji ističu da su od ponuđenih odgovora o osjećajima vezanima uz prvi seksualni odnos adolescenti mnogo češće birali pozitivne opise, a adolescentice negativne opise. Kada je pak riječ u *zadovoljstvu dosadašnjim seksualnim životom*, zadovoljnije su studentice (1998: $p < .01$; 2003: $p < .01$). U tom pogledu, hrvatski se studenti značajno razlikuju od njemačkih. Među potonjima je, naime, seksualno zadovoljstvo izraženije u populaciji muškaraca, što autori vezuju uz rast seksualne egalitarnosti i s njom povezani nagli porast očekivanja među studenticama (Schmidt i sur., 1998; Schmidt, 1998).

Ukupno uzevši, veličina je uočenih promjena mala. Razlog tomu najvjerojatnije je razmjerno kratko razdoblje između dva mjerenja, u kojem se teško moglo očekivati veće, sociokulturnim promjenama potaknute pomake u ponašanju i stavovima studenata. Osim toga, bilo bi naivno i pogrešno smatrati da se porast seksualne permisivnosti i egalitarnosti, kao i same *kulture individualizma* na kojoj se temelje, može prikazati kao linearan proces. Jedan od empirijskih argumenata u prilog tomu jest zaključak njemačke studije o seksualnom ponašanju i stavovima studenata u razdoblju 1966–1996. godine (Schmidt i sur., 1998).

Autori uočavaju velike razlike u razdoblju 1966–1981. i vrlo male u sljedećem razdoblju 1981–1996. Naposljetku, imaju li naši nalazi ikakvu važnost za razvoj seksualne edukacije i prevencije seksualnih rizika u nas? Odgovor na to pitanje krije se u vezi između permisivnih stavova i odgovornog seksualnog ponašanja, kao i u negativnom odnosu između religioznosti i znanja o seksualnosti. Kao što naše analize pokazuju, i netradicionalne i tradicionalne moralne vrijednosti trenutno značajno utječu na seksualnost mladih u Hrvatskoj.

LITERATURA

- *** (2002) **Young People and HIV/AIDS: Opportunity in Crisis**. UNICEF, UNAIDS & World Bank <http://www.unicef.org/publications/index_4447.html>.
- Ajduković, D., Ajduković, M. i R. Prišlin (1991) **AIDS i mladi**. Zagreb: Medicinska knjiga.
- AAP /American Academy of Pediatrics/ (2001) Condom Use by Adolescents. **Pediatrics** 107(6): 1463–1469.
- Bailey, B. (1999) **Sex in the Heartland**. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bernik, I. & V. Hleber (2000) When is Sex Fun? Sexual Satisfaction Among Slovenian Youth. **Društvena istraživanja** 9(6):847–866.
- Fukuyama, F. (1999) **The Great Disruption**. New York: Free Press.
- Giddens, A. (1992) **The Transformation of Intimacy**. Stanford: Stanford University Press.
- Giddens, A. (1999) The Runaway World – BBC Reith Lectures. http://news.bbc.co.uk/hi/english/static/events/reith_99/default.htm.
- Halman, L. (1995) Is There a Moral Decline? **International Social Science Journal** 145:419–439.
- Hopkins, K. W. (2000) Testing Reiss's Autonomy Theory on Changes in Non-Marital Coital Attitudes and Behaviors of U.S. Teenagers: 1960–1990. **Scandinavian Journal of Sexology** 3(4):113–125.
- Inglehart, R. (1997.) **Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies**. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Johnson, R., McCaul, K. & W. Klein (2001) Risk Involvement and Risk Perception Among Adolescents and Young Adults. **Journal of Behavioral Medicine** 25(1):67–82.
- Kirby, D. (1992). School-Based Programs to Reduce Sexual Risk-Taking Behaviors. **Journal of School Health** 62(7):280–287.
- Kontula, O. & E. Haavio-Mannila (1995) **Sexual Pleasures: Enhancement of Sex Life in Finland, 1971–1992**. Aldershot: Dartmouth.
- Lewis, J. (2001.) **The End of Marriage? Individualism and Intimate Relations**. Northampton, MA: Edward Elgar.
- Marinović Jerolimov, D. (2002) Religioznost, nereligioznost i neke vrijednosti mladih, u V. Ilišin i Radin, F. /ur./ **Mladi uoči trećeg milenija**. Zagreb: Institut za društvena istraživanja.
- McLaren, A. (1999) **Twentieth-Century Sexuality: A History**. Oxford: Blackwell Publishers.
- Murphy, J. & S. Boggess (1998) Increased Condom Use Among Teenage Males, 1988–1995: The Role of Attitudes. **Family Planning Perspectives** 30(6):276–280.
- Radin, F. (2002) Vrijednosne hijerarhije i strukture, u V. Ilišin i Radin, F. /ur./ **Mladi uoči trećeg milenija**. Zagreb: Institut za društvena istraživanja
- Richardson, D. (1998) Sexuality and Citizenship. **Sociology** 32(1):85–100.
- Rosen, R. & S. Leiblum (1995) Treatment of sexual disorders in the 1990s: An integrated approach. **Journal of Consulting and Clinical Psychology** 63(6):877–890.
- Schmidt, G. (1998) Sexuality and Late Modernity. **Annual Review of Sex Research** 9:224–241.
- Schmidt, G., Klusmann, D., Zeitzschel, U. & C. Lange (1994.) Changes in Adolescents' Sexuality Between 1970 and 1990 in West-Germany. **Archives of Sexual Behavior** 23(5):489–513.
- Schmidt, G. Klusmann, D., Dekker, A. & S. Matthiesen (1998) Changes in Students' Sexual Behavior: 1966–1981–1996: A First Report on a Longitudinal Study in West Germany. **Scandinavian Journal of Sexology** 1(3):157–173.
- Sigusch, V. (2001) Lean Sexuality: On Cultural Transformations of Sexuality and Gender in Recent Decades. **Sexuality and Culture** 5(2):23–56.
- Smith, T. (1990) The Sex Revolution? **Public Opinion Quarterly** 54(3):415–435.
- Štulhofer, A. (1999a) Postmaterialism and Social Organization of Sexuality, in D. Bartlett /ed./ **Body in Transition**. Zagreb: Faculty of Textile Technology.
- Štulhofer A. (1999b) Hypnerotomachia Poliae: Seksualni stilovi urbanih žena u Hrvatskoj. **Revija za sociologiju** 30(1–2):1–17.
- Štulhofer, A. Jureša, V. i M. Mamula (1999) **Longitudinalno praćenje znanja o spolnosti, spolnog ponašanja i relevantnih stavova adolescenata** (istraživački izvještaj). Zagreb: Zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži.
- Štulhofer, A., Jureša, V. i M. Mamula (2001) Problematični uziči: rizično ponašanje u kasnoj adolescenciji. **Društvena istraživanja** 9(6):867–893.
- Štulhofer, A., Jureša, V., Mamula, M., Anterić, G. i S. Šlosar (2004) **Longitudinalno praćenje znanja o spolnosti, spolnog ponašanja i relevantnih stavova adolescenata, 1998–2003**. (istraživački izvještaj). Zagreb: Ministarstvo obitelji, branitelja i međugeneracijske solidarnosti.
- Trenc, P. i A. Beluhan (1971) Ispitivanje stavova i aktivnosti u seksualnom životu srednjoškolske omladine. **Arhiv za zaštitu majke i djeteta** 15(6):275–339.
- Traeen, B., Lewin, B. & J. M. Sundet (1992) The Real and the Ideal: Gender Differences in Heterosexual Behavior Among Norwegian Adolescents. **Journal of Community and Applied Social Psychology** 2:227–237.

SEXUAL PERMISSIVENESS, SEXUAL EGALITARIANISM, AND SEXUAL RESPONSIBILITY AMONG COLLEGE STUDENTS IN CROATIA, 1998–2003

ALEKSANDAR ŠTULHOFER

Faculty of Philosophy, Zagreb

GORDAN ANTERIĆ
SAŠA ŠLOSAR

This paper attempts to trace changes in sexual attitudes, knowledge about human sexuality and sexual responsibility in late adolescence. It analyzes Croatian college students' sexual permissiveness, perception of male and female sexual rights, sexual literacy, and sexual behavior. The total of 1392 freshmen at the University of Zagreb was surveyed as part of the Longitudinal Observation of Sexual Knowledge, Behavior and Attitudes in Late Adolescence Project, of whom 1355 filled the questionnaire in 1998 and 557 in 2003. During the observed period sexual

permissiveness and sexual literacy decreased, while sexual egalitarianism and sexual responsibility (measured by condom use, use of contraceptives in general, and the number of sexual partners) remained unchanged. The changes, it is argued, are the consequence of the process of religious re-traditionalization, which operates primarily through more widespread religious upbringing at home, as well as through intensified impact of school-based religious education on certain students.

Key words: *SEXUALITY, ATTITUDES, ADOLESCENTS, SEXUAL RESPONSIBILITY, SEXUAL PERMISSIVENESS, SEXUAL EGALITARIANISM, RELIGIOUSNESS, CROATIA*

1 Istraživanje je izvedeno uz financijsku potporu nedavno ugašenog Državnog zavoda za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži (klasa: 510-01/97-01/02, ur. broj 552-97-1 i klasa: 501-01/03-01/0002, ur. broj 501-01-01/01-03-7). Autori zahvaljuju Vesni Jureši i Maji Mamuli, koautoricama istraživanja, te Dejeni Bouillet, djelatnici Zavoda zaduženoj za praćenje projekta.

2 Podatak je iz pilotnog istraživanja provedena 1998. godine na 413 maturanata gimnazija u Zagrebu, Karlovcu, Bjelovaru, Osijeku, Splitu i Bujama (usp. Štulhofer, Jureša i Mamula, 1999).

3 Kada je riječ o seksualnosti, jedina autorima poznata longitudinalna studija provedena u nas (ne računajući, dakako, istraživanje na kojem se temelji ovaj tekst) obuhvaća zagrebačke srednjoškolce ispitane u dva navrata, 1997. i 2001, autora V. Hiršl-Hečej i sur. (Služba za reproduktivno zdravlje Klinike za dječje bolesti Zagreb).

4 Ali i u obrazovnom sustavu: 1991. godine vjeronauk je, odlukom Ministarstva prosvjete i športa, službeno uveden u škole; osam godina poslije, vjerski je odgoj uveden i u javne predškolske ustanove.

5 Dakle, ne i na istim ispitanicima.

6 Toliko su, naime, nadreprezentirani studenti.

7 Riječ je o pitanjima kao što su, primjerice, "Jedino sredstvo koje istodobno štiti i od neželjene trudnoće i od spolno prenosivih bolesti jest..." ili pak "Medicinski je utvrđeno da masturbacija...". Distribucija je indeksa monomodalna, ali nagnuta na stranu koja označava veće znanje.

8 Primjerice, u vjerojatnosti koitalnog iskustva.

9 Permisivnost, mjerena učestalošću intimnih razgovora s partnerom/partnericom, vidljiva je u obje točke mjerenja. Za ponuđene odgovore "ponekad" i "često" 1998. se odlučilo 78,5% ispitanika, a 2003. godine 77,7%.

10 Teorijski raspon iznosi 1–5, pri čemu veći rezultat označava veće prihvaćanje stava. U obje točke mjerenja, žene su sklonije isticanju potrebe razgovora o seksualnosti (1998: $t = 5.13$, $DF = 1329$, $p < .001$; 2003: $t = 2.31$, $DF = 530$, $p < .05$).

11 Nalaz ostaje nepromijenjen i kada se iz analize izostave ispitanici koji još nisu imali iskustvo seksualnog odnosa.

12 Nije se promijenila niti procjena stava prijatelja prema uporabi kondoma. U oba mjerenja ispitanici stav prijatelja ocjenjuju izrazito pozitivnim (1998: 4.72; 2003: 4.83). Raspon varijable jest 1–5, pri čemu 1 označava "izrazito negativan", a 5 "izrazito pozitivan" stav prijatelja.

13 U promatranom razdoblju nije, naime, došlo do ukupnog porasta samoprocjene utjecaja vjeronauka na seksualno ponašanje studenata ($p > .45$).

14 Ovdje valja upozoriti kako su se studenti koje smo anketirali 1998. godine s vjeronaukom upoznali u 6. razredu osnovne škole (vjeronauk je uveden 1991. godine). Studenti anketirani 2003. godine, vjersku su nastavu pohađali od prvog razreda osnovne škole – dakle pet godina duže. Ta bi razlika mogla biti odgovorna za intenziviranje utjecaja religijskih vrijednosti.

15 Podaci iz 2003. ne ukazuju na povezanost između procjene osobne važnosti vjeronauka i učestalosti uporabe kontracepcije.

16 Ispitanici odgojeni prema vjerskim načelima imaju negativniji stav prema uporabi kondoma ($t = -3.82$, $DF = 1799$, $p < .001$), ali se ne razlikuju od ostalih kada je riječ o vjerojatnosti korištenja kondoma pri prvom snošaju.

17 Riječ je o globalnom trendu (usp. AAP, 2001; Murphy i Boggess, 1998).